

USTAVI SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE I DRŽAVA SLJEDNICA: KONTINUITET ILI DISKONTINUITET U KONCEPCIJI USTAVNOG IDENTITETA

Vedrana Baričević

*Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Pregledni rad

Primljeno: prosinac 2007.

Sažetak U članku se analiziraju ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica. Autorica pokazuje da se može govoriti o kontinuitetu ustavnog identiteta ako se kao predmet usporedbe uzme pitanje temeljnog subjekta ustavnog identiteta. U oba slučaja ustav daje primat jednoj skupini u državi – radničkoj klasi, odnosno naciji – te se pozicija građanina u sustavu izvodi iz njegove pripadnosti titularnoj skupini. Analiza ustavnog identiteta država sljednica također pokazuje da u tim državama ne može biti riječi o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta, iako se u ustavima država tako definira. Temeljna načela tih ustava karakteristična su za ustave koji se klasificiraju kao etnonacionalni, gdje dakle pripadnost nacionalnoj skupini određuje politički subjektivitet. Učinak je takve koncepcije ustavnog identiteta stvaranje zajednice čije su temeljne vrijednosti isključujuće za one članove društva koji ne pripadaju toj skupini. Autorica međutim pokazuje da i države koje se klasificiraju kao građanske sadrže elemente etnonacionalne koncepcije identiteta, iako oni ovdje ne čine same temelje ustava i zajednice. Tako se, primjerice, i u građanskim državama poput Francuske i SAD-a svim pripadnicima društva nameću dominantna kultura i dominantni jezik, odnosno integracija članova zajednice temelji se na asimilaciji. U članku se osim toga pokazuje da u stvarnosti i u tim državama nerijetko postoji nesklad između proklamiranih građanskih vrijednosti i prakse. Ipak, može se reći da je u sustavima u kojima se temeljne vrijednosti grade na osnovi inkluzivnijih koncepata prisutan i veći stupanj integracije i građanske tolerancije. Na toj osnovi autorica na kraju razmatra pitanje odnosa ustava i kulture.*

Ključne riječi ustav, ustavni identitet, ustavi socijalističke Jugoslavije, Jugoslavija i država sljednice, ustavni identitet, etnonacionalni koncept identiteta

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta “Hrvatski politički sustav, upravljanje i javne politike” provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa RH.

Uvod

Kao najviši zakon u državi ustav definira status građana i skupina u toj državi. Kada se društvo odluči organizirati kao politička zajednica, prvi korak koji će poduzeti bit će stvaranje vlastitog ustava. Kao što Ulrich K. Preuss objašnjava, svaki ustav mora odgovoriti na pitanje o tome tko tvori određenu zajednicu ili kome će biti dan politički subjektivitet (Preuss, 1994: 151-152). Dati politički subjektivitet nekoj skupini ili pojedincima znači stvoriti ustavni identitet. Ustavno definiran identitet ili ustavni identitet određuje status tih subjekata u političkoj zajednici.

Stvaranjem FNRJ 1946. godine jugoslavensko je vodstvo preuzelo Staljinov model ustava, ustrojenog prema uzoru na liberalno-demokratske poretke i građansku državu. Kako takav ustav nije imao mnogo zajedničkog sa socijalističkom stvarnošću, njegova je praktična vrijednost bila minimalna. Nakon razlaza sa Staljinom 1948. godine jugoslavensko vodstvo odlučilo se za stvaranje specifičnog ustavnog poretka zasnovanog na načelu radničkog samoupravljanja. Samoupravljački socijalizam bio je istovremeno rješenje za uvođenje određenih tržišnih elemenata u privredu socijalističke Jugoslavije i načelo prikladno za integraciju jugoslavenskih naroda bez ograničavanja na nacionalne okvire. U ovom će nas radu interesirati drugi aspekt – pitanje identiteta uvedenog u ustav i pravni sustav socijalističke Jugoslavije. Ustavni je identitet socijalističke Jugoslavije kao suverena postavio radničku klasu, a kasnije, kada je pokušaj integracije na temelju klasnog principa očito zakazao, odlučio se za vraćanje primata suverenitetu nacija. U oba se slučaja status pojedinaca, skupina i zajednice izvodi iz

pozicije jedne skupine u državi – klase, odnosno nacije.

Problematika ustavnog identiteta Jugoslavije zanimljiva je iz dva razloga. Prvo, ustavni identitet obično se raspravlja samo u liberalno-demokratskom kontekstu, gdje postoje i djeluju načela konstitucionalizma. Takvo što u Jugoslaviji nije postojalo i zato je važno vidjeti možemo li govoriti o ustavnom identitetu u jednom takvom režimu. Drugo, uzimajući da je ustavni identitet socijalističke Jugoslavije bio od važnosti za praksu, nameće se daljnje pitanje: pokazuju li ustavi socijalističke Jugoslavije i država sljednica kontinuitet u definicijama identiteta? U ustavima država sljednica identitet se temelji na liberalnom konceptu suvereniteta naroda kao zajednice slobodnih građana, odnosno svih državljana određene države. Ipak, neki teoretičari pokazuju da su ta načela definirana u ustavima zapravo u proturječju s koncepcijom naroda sadržanom u istim ustavnim tekstovima.

Postoji li sukob između građanske i etničke koncepcije naroda u ustavnim identitetima država sljednica i ima li to posljedice na status etnički definiranih skupina u državi? Može li se, kako tvrde brojni autori, govoriti o zajedničkim osnovama ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica – identiteta utemeljenog na primatu jedne društvene skupine u državi? U ovom radu bit će analizirani identiteti socijalističke Jugoslavije i država sljednica te će biti ponuđeni odgovori na ta pitanja.

1. Konceptualizacija: ustavni identitet

Ustavni identitet određuje tko će dobiti politički subjektivitet u državi, kao i karakter tog subjektiviteta, odno-

se tako definiranih građana i države te njihov status. Kao što objašnjava Gary J. Jacobsohn, ustavni identitet daje odgovor na pitanje tko je konstitutivna snaga u državi (Jacobsohn, 2006: 366). Kada ustav definira identitet, istovremeno definira status građana i sadržaj tog statusa.

Prema Michaelu Rosenfeldu (Rosenfeld, 2005: 3), ustavni je identitet jedan tip sveobuhvatnog identiteta koji inkorporira sve identitete priznate ili stvorene ustavom. Ustavni identitet znači ustavom definirani identitet. Da se izrazimo preciznije, već postojeći identiteti (nacionalni, vjerski, etnički itd.) mogu biti priznati u ustavu i od tog trenutka oni postaju politički identiteti poduprti zakonskim dokumentom i pravnim sustavom. Također, ustav može redefinirati već postojeće identitete, mijenjajući dijelom njihov karakter i sastavnice, ili može pokušati stvoriti novi tip identiteta. Svaki će ustav koji želi imati legitimaciju morati inkorporirati više ili manje elemenata predustavnih identiteta, a kako će i u kojoj mjeri to učiniti, ovisit će o poretku i o okolnostima.

1.1. Modeli ustavnog identiteta u ustavnim demokracijama

U ustavnoj teoriji razlikuju se dva osnovna koncepta ustavnog identiteta, a povezani su s pitanjem: tko čini narod? Osnova tog razlikovanja proizlazi iz različitog poimanja subjekta suvereniteta, ovisno o tome dodjeljuje li se suverenitet na temelju građanskog statusa ili putem pripadanja (nacionalnoj) skupini. Kao klasičan primjer koncepcije naroda kao zajednice građana uzima se definicija naroda u francuskom Ustavu.

Francuski narod samostalno proglašava svoju vezanost za načela ljudskih prava i suvereniteta naroda utemeljenog na načelima Deklaracije iz 1789... (Francuski ustav, 1958).

Kao antipod francuskom poimanju naroda kao zajednice građana obično se uzima njemački ustavni identitet. U njemačkom Temeljnem zakonu identitet naroda definiran je na sljedeći način:

... njemački narod kao konstitutivna snaga usvaja ovaj Temeljni zakon. Nijemci u pokrajinama... postigli su jedinstvo i slobodu Njemačke temeljenu na slobodnom samoodređenju. Ovaj je Temeljni zakon važeći za cijeli njemački narod (Njemački Temeljni zakon, 1949).

Prvo značenje naroda pretpostavlja zajednicu svih građana koji žive pod istim zakonima u okviru jedne države, sa zajedničkim predstavničkim tijelima, a temeljno je integrativno načelo u tom sustavu poredak utemeljen na zakonu i suverenitetu naroda. U drugom slučaju stvara se koncept naroda koji odgovara granicama njegova etničkog sastava. Ono što povezuje pripadnike naroda prema njemačkoj formulaciji jest pripadnost zajedničkoj tradiciji i kulturi, odnosno zajedničkoj etno-naciji (Preuss, 1994: 149-150).

Ta se dva tipa identiteta u literaturi često označavaju kao građanski i etno-nacionalni ustavni identitet, a ta tipologija ustavnog identiteta slijedi logiku razlikovanja građanske nacije i etno-nacije. Francuska se nacija klasificira kao građanska nacija jer je nacionalna zajednica političko jedinstvo francuskih građana. Nasuprot tome, nacija koja se gradi kao jedinstvo pripadnika

istog etničkog srodstva poima se kao etno-nacija (Stančić, 2002: 5). Kao što ćemo kasnije vidjeti, razlikovanje ustava i država kao čisto građanskih ili čisto etnonacionalnih ne odgovara stvarnosti, jer se i u nacionalnom i u ustavnom identitetu građanske države pojavljuje veći ili manji broj etnokulturalnih elemenata. Ipak, to je razlikovanje korisno za analizu temeljnih načela na kojima se države grade i kojem se od polova – građanskom ili etnonacionalnom – prema tome i približavaju.

1.2. Ustavni identitet bez konstitucionalizma

Što čini status definiran ustavom? Ustavni identitet dosad se raspravljao gotovo isključivo u kontekstu liberalnih ustavnih demokracija, gdje je zaštita građanskih prava i sloboda jedna od glavnih svrha ustava. Postojanje ograničene vlasti i vladavine prava, dakle postojanje i djelovanje načela konstitucionalizma, preduvjet je zaštite građanskih prava (Preuss, 1996: 17). Kao što objašnjava Andrew Arato, konstitucionalizam je politička forma u kojoj osnovni zakoni utemeljuju ovlasti institucija vlasti, kao i ograničenja tim ovlastima. "Osnovna, civilna i politička prava, shvaćena kroz model civilnih prava, dakle sloboda, kamen su temeljac svakog liberalnog konstitucionalizma" (Arato, 2000: 132). U tom kontekstu upravo slobode i prava građana čine osnovu njihova statusa u državi, a time i osnovu ustavnog identiteta. Kao takav ustavni je identitet nerazdvojivo vezan uz načelo konstitucionalizma. Jürgen Habermas dijeli mišljenje s Aratom vezano uz preduvjete stvaranja ustavnog identiteta. Rosenfeld pak izričito odbacuje mogućnost postojanja i stvaranja ustavnog identiteta u režimima koji se

ne odlikuju primjenom principa konstitucionalizma.¹

Što se tiče uloge ustava u socijalističkim zemljama, autori se obično slažu da su socijalistički ustavi služili samo kao *fasada* političkoj stvarnosti. Kao što navodi Lidija R. Basta, socijalistička su društva bila organizirana u paradržave, a djelovala su prema jednom osnovnom principu – potpunom kontroli Partije (Basta, 1998: 57-58). Jacobsohn također tumači da su ustavi u tim zemljama bili neposredan odgovor Partije na njezine potrebe i želje, te nije bilo ni mogućnosti da se stvori ikakav ustavni identitet. Imati identitet "koji se stalno mijenja... isto je kao i nemati identitet" (Jacobsohn, 2006: 394).

Izvan svake je sumnje činjenica da socijalistička društva nisu bila ustavni režimi. U tim društvima nije postojalo nikakvo ograničenje moći Partije, nikakva sustavna zaštita građanskih prava niti suverenitet naroda. Isto se može reći za ustavni poredak Jugoslavije. Međutim, kao što ćemo vidjeti, status građana socijalističke Jugoslavije dan ustavom bio je od velike važnosti za njihov praktični život. Taj status ne može biti vezan uz prava i slobode, ali zbog toga nije bio ništa manje opipljiv. U sljedećem poglavlju bit će analiziran ustavni identitet Jugoslavije, njegov utjecaj na praktični život građana te stvaranje pretpostavki za usvajanje ustavnog identiteta u državama sljednicama.

¹ Prema Rosenfeldu (2005: 3), da bismo imali djelatan ustav, treba ispuniti tri osnovna preduvjeta: ograničenje vlasti, poštivanje vladavine prava te zaštita osnovnih prava. Prema tome, i ustavni identitet implicira poštivanje tih triju načela.

2. Proturječnosti u definiciji identiteta u Ustavu socijalističke Jugoslavije

2.1. Kvizikonstitucionalizam kao preduvjet ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji

Ustav socijalističke Jugoslavije definirao je dva konstitutivna identiteta: identitet radnika samoupravljača i nacionalni identitet. Njihov je odnos složen, dijelom zbog raznih promjena unutar sustava, a još više stoga što je taj odnos bio ispunjen proturječnostima. Radi jednostavnosti analizu ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji možemo podijeliti na dva razdoblja: 1) od 1948. do 1974. godine; te 2) od 1974. do 1991. godine. Uz rizik pretjeranog pojednostavljivanja realnih odnosa možemo ustvrditi da je prvo razdoblje bilo obilježeno prioritetoj klasnog načela u odnosu na nacionalno, dok su u drugoj fazi klasni i nacionalni identitet formalno dovedeni u ravnopravan odnos. Koliko je to rješenje uspjelo i s kakvim posljedicama, vidjet ćemo kasnije. U ovom dijelu bit će analiziran kvazikonstitucionalizam kao izvor stvaranja novog ustavnog identiteta – radničkog samoupravljanja.

Iako je prvi Ustav FNRJ² bio izrađen prema uzoru na Staljinov model, koji se inspirirao klasičnim liberalnim načelima građanske države, taj je model napušten vrlo brzo – nakon Titova razlaza sa Staljinom 1948. godine. Dva

² Naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija bio je važeći do donošenja Ustava 1963. godine, kada ga je zamijenio naziv Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Novi je naziv trebao pokazati primat klasnog načela nad nacionalnim (Constitution of Yugoslavia, 1986).

noviteta jugoslavenskog socijalizma diferencirala su taj sustav u odnosu na Staljinov: konstitucionalizam, ili preciznije, kvazikonstitucionalizam, te radničko samoupravljanje.

Za razliku od Staljina, koji je vjerovao da ciljevi socijalizma trebaju biti zapisani u programima Komunističke partije, dok ustav treba odražavati samo ono što je već postignuto, jugoslavenske su elite isticale ključnu ulogu ustava u izgradnji socijalizma. Iz tog se razloga program Partije i Ustav Jugoslavije nisu mnogo razlikovali. Nedostatak Marxovih uvjeta socijalne revolucije³ prisilio je jugoslavensko vodstvo da ih stvori umjetno, služeći se ustavom i pravnim sustavom. Ustav i pravni sustav imali su tako sljedeće funkcije: 1) trebali su radnicima dati suverenitet putem socijalističkog društvenog ugovora; 2) bili su izgrađeni s ciljem da dokažu kako poredak koji je proglasila Partija doista postoji u stvarnosti; te 3) legaliziranjem ideološkog elementa ideologija je dobivala na važnosti, te je postala i pravno obvezna za sve građane (Đinđić, 1988: 44).

Naravno da poredak u Jugoslaviji nije doista mogao biti nazvan ustavnim, jer je socijalistička Jugoslavija zadržala istu onu središnju poziciju Partije kao i Staljinov sustav. Sva institucionalna rješenja i promjene bili su samo *fasada* za realnost u kojoj je

³ Prema Marxu, socijalistička revolucija ne može biti postignuta radikalnim prevratom. Ona se može dostići samo unutrašnjom destrukcijom kapitalističkog načina proizvodnje, to jest njegovim iscrpljivanjem. Sa zadovoljenjem tih preduvjeta država odumire, a klasa radnika i proizvođača postaje svjesna svojih stvarnih interesa i povijesne uloge (Dimitrijević, 1995: 23).

Partija imala apsolutnu moć u državi. Međutim ono što je razlikovalo jugoslavenski sustav i što je bilo ključno za kreiranje radničkog identiteta jest činjenica da se taj režim odlikovao kvazikonstitucionalizmom (*ibid.*). To se upravo odnosi na onaj dio pravnog sustava koji je bio inicijalno ideološki. U Ustavu je bilo nebrojeno mnogo normi koje se nisu ni izbliza poštivale ili štitele, primjerice, slobode i prava građana preuzeti iz liberalno-demokratskih ustava. Međutim u onom segmentu u kojem se Ustav ticao proklamirane radničke demokracije, s pripadajućom institucionalizacijom radničkog samoupravljanja i slobodom definiranom u ideji participacije u izgradnji socijalističkog društva (Popović, 1968: 113-114), norme su bile poštivane s "gotovo religioznom dosljednošću" (*ibid.*: 113).

Kako objašnjava Nenad Dimitrijević, u slučaju Jugoslavije može se primijeniti razlikovanje koje upotrebljava András Sajó. On razlikuje *vladavinu zakona*, karakterističnu za liberalne demokracije, i *vladavinu zakonom*, svojstvenu sustavima u kojima se pravo rabi kao instrument legitimacije i prisile, no istodobno se sama vlast ne ograničava zakonom (Dimitrijević, 2003: 29). U Jugoslaviji je zakon bio primijenjen u brojnim, ali ne u svim slučajevima, te je vrijedio za građane, ali ne i za Partiju. Upravo je iz tog razloga bio stvoren ustavni identitet. No njega ne treba tražiti u slobodama i pravima građana. Cjelokupni je jugoslavenski politički i društveni život proizlazio iz premisa službene ideologije i funkcionirao prema njima. Sastavnice identiteta moraju se zato tražiti u utjecaju ideologije na stvarni život građana.

2.2. Ustavni identitet u sustavu radničkog samoupravljanja

Sustav radničkog samoupravljanja uvođen je postupno od 1948. do 1963. godine. Ustavnim zakonom iz 1953. godine provedena je decentralizacija Federacije, te su veće ovlasti dane republikama i lokalnim zajednicama. Sustav predstavničke socijalističke demokracije iz 1953. godine, prema kojem su glavne odluke donosili predstavnici republika i proizvođača, zamijenjen je 1963. godine delegatskim sustavom i sustavom izravnog radničkog odlučivanja. Ustav iz 1963. godine proglasio je konačnu prevlast klasnog principa nad nacionalnim. Umjesto odlučivanja na razini republika, prema novom Ustavu odluke su donosili radnici i građani na razini Federacije – izravno, u jedinicama teritorijalne samouprave i na radnim mjestima, ili neizravno, preko svojih delegata⁴ (Bačić, 1990).

Takvim se ustavnim rješenjem željelo pokazati da je radničko samoupravljanje konačno zamijenilo sve druge oblike odlučivanja. Nacionalne podjele,

⁴ Prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine, Savezna skupština sastojala se od dva vijeća: Vijeća republika i Vijeća proizvođača. Ustavom iz 1963. godine Savezna skupština promijenila je strukturu, te se sastojala od pet vijeća: Ekonomskog vijeća, Vijeća za kulturu i obrazovanje, Vijeća zdravstva i socijalne sigurnosti, Organizacijsko-političkog vijeća i Nacionalnog vijeća. Takva je organizacija omogućila odlučivanje delegatima radništva na federalnoj razini u svim slučajevima koji su bili od zajedničkog interesa Federacije. Samo u slučaju kada se radilo o striktno pojedinačnom interesu neke od republika, pitanje se raspravljalo na *ad hoc* sastavljenom Nacionalnom vijeću, koje su činili nacionalni delegati navedenih četiriju vijeća.

koje su doživljavane kao opasnost za opstanak Federacije, trebale su biti prevladane stvaranjem integrativnog klasnog identiteta. Preduvjet socijalne demokracije sastojao se u ideološkoj poziciji radništva u sustavu. Samoupravljačka demokracija mogla je biti izgrađena samo uz radnike koji su svjesni svojih ideološki formuliranih stvarnih interesa zajedničkih cijeloj radničkoj klasi, dapače, cijelom društvu. Budući da su, prema Marxu, partikularistički interesi bili svojstveni samo društvima na nižoj razini razvoja, dakle liberalnim društvima, socijalistička je država morala osigurati jedinstvo radničke klase. Stoga su sve razlike među građanima koje su postojale u stvarnosti nužno morale biti izbrisane (Puhovski, 1990).

U našem društvu postoje, osim spomenutog klasnog konflikta, i druge idejne i političke razlike i konflikti, ali to su konflikti na tlu *socijalističkih* društvenih odnosa... u vezi s tretiranjem konkretnih pitanja... (Kardelj, 1983: 101).

Da bi stvorio kolektivni identitet koji je mogao funkcionirati u poretku koji se gradio, jugoslavenski je sustav dao ideološki sadržaj i institucionalni oblik Marxovoj ideji primata radničke klase. U tome sustavu partijska intervencija u društvene odnose nije mogla reproducirati odnose moći, jer su naposljetku njezini interesi bili identični interesima radništva. Umjesto klasičnog političkog pluralizma, koji je za jugoslavensku ideologiju bio instrument predstavljanja lažnih interesa, jugoslavenski je socijalizam usvojio poseban tip pluralizma – *samoupravljački pluralizam*. To je dalje značilo da se radnički interesi, istovjetni zajedničkim *samoupravljačkim interesima* i dalje prevedeni u opće društvene i političke

interese, mogu jednostavno organizirati i ispuniti u sustavu samoupravljanja (*ibid.*). Socijalna demokracija i samoupravljački pluralizam idejno su dobili svoj konačni izraz u postojanju brojnih političkih, kulturnih, ekonomskih i drugih organizacija: Saveza komunista, Socijalističkog saveza radnog naroda, Saveza socijalističke omladine, sindikata, kulturnih, akademskih i drugih društvenih institucija (Kardelj, 1983: 100-101). Za razliku od klasičnih sustava realsocijalizma taj je sustav bio formaliziran kroz iznimno složenu mrežu ekonomskih i političkih organizacija samoupravljanja, a trebao je pokazati da radničko samoupravljanje doista funkcionira u praksi.

Kakav je dakle bio ustavni identitet svojstven samoupravnom socijalizmu? Na ovom je mjestu korisno vidjeti definiciju suvereniteta u jugoslavenskoj samoupravnoj zajednici. Glavni ideolog jugoslavenskog socijalizma Edvard Kardelj definirao je narod kao nositelja suvereniteta u SFRJ na sljedeći način: “Narod su svi oni koji na bilo koji način, fizičkim radom ili misaonim trudom, čine pozitivan doprinos cjelini konstruktivnih procesa u državi” (Popović, 1968: 114). Prevedeno u termine jugoslavenskog socijalizma, narod su svi oni koji pridonose ciljevima samoupravne demokracije, dakle oni koji posjeduju klasnu svijest, to jest svijest radnika samoupravljača. To dalje znači da se narod dijeli na one koji pripadaju skupini (osviještenog) radništva i na one koji mu ne pripadaju. Nadalje, prva skupina postavlja se kao najvrednija skupina u državi, a ostali čine skupine drugog reda. Subjektivitet pojedinca ovdje ne postoji, jer njegova svojstva i pripadajući subjektivitet proizlaze iz pripadnosti jednoj od skupina.

Činjenica da je takav identitet bio samo plod konstrukcije nije u praksi umanjila njegovu težinu. Konstitucionalizam i vladavinu zakona zamjenjuje dakle kvazikonstitucionalizam i vladavina zakonom. S obzirom na to da je država prodrila u svaki segment društvenog života, svi aspekti nečijeg ekonomskog, političkog, društvenog i kulturnog života bili su svedeni na doprinos socijalističkim ciljevima. Izjednačavanje interesa i brisanje razlika omogućilo je da cjelokupni društveni prostor bude brižljivo zacrtan. Kako je sadržaj interesa bio uvijek na raspolaganju za interpretaciju i reinterpretaciju Partije, granice autonomnog prostora bile su toliko uske da su jedva ostavljale prostora za samostalnu projekciju. Takav identitet lišavao je pojedinca svake individualnosti i zatvarao ga u propisani identitet samoupravljačkog društva. Kako bi se sustav održao, praktični život morao je funkcionirati u skladu s idealom, dakle samu stvarnost morala je zamijeniti ideja (Dimitrijević, 2001: 60).

Da takvo načelo integracije nije uspjelo, pokazalo se već krajem šezdesetih godina. Uz ekonomsku krizu koja je nastupila sredinom šezdesetih javila se i kriza legitimacije sustava. Zahtjevi za jednakošću među republikama i pokrajinama nisu više bili samo ekonomske prirode. Pokreti s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina bili su vezani uz legitimitet Partije i nacionalna pitanja, te su doveli u pitanje opstanak režima i Federacije. Zahtjeve za decentralizacijom i ograničenjem moći Partije podržavali su i dijelovi političkih elita. U Hrvatskoj i Srbiji nametnula su se pitanja ravnopravnosti dvaju službenih jezika u Federaciji, a u Srbiji je inicijativu kulturnih organi-

zacija podržavao i dio elite. Istovremeno, u Sloveniji i Srbiji liberalne struje u Partiji tražile su ekonomske i političke reforme i ograničenje moći Partije. Studentske demonstracije u Beogradu dovele su u pitanje ulogu Partije kao autentičnog vođe socijalističke revolucije, dok su demonstracije na Kosovu poprimile karakter nacionalnog pokreta. U Hrvatskoj je masovni pokret, uz potporu dijela KPH, isticao zahtjev za konfederalizacijom države i političko-ekonomskim reformama (Burg, 1983). Svi su pokreti slomljeni, no njihova je pojava pokazala da je legitimitet Partije i režima izgubljen. Model integracije na temelju samoupravljačkog radničkog identiteta i interesa nije više sam za sebe imao smisla. Partijsko se vodstvo naposljetku odlučilo za kompromisno rješenje, decentralizaciju Federacije i vraćanje statusa nacionalnih identiteta u temelje sustava.

2.3. *Kriza sustava i ustavne promjene 1974. godine*

Novi Ustav donesen 1974. godine ukinuo je primat klasnog identiteta te je klasni i nacionalni identitet postavio u odnos formalne ravnopravnosti.⁵ Nacionalni identiteti u toj su verziji samoupravnog socijalizma dobili puno ustavno priznanje.⁶ Međutim način na

⁵ Definicija suvereniteta u Ustavu SFRJ bila je sljedeća: "Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika... zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana ravnopravnih naroda i narodnosti" (Constitution of Yugoslavia, 1986).

⁶ Nacionalni identiteti ni do 1974. godine nisu bili službeno odbačeni, ali je formalno i fak-

koji je Ustav iz 1974. godine definirao identitet imao je sasvim suprotne učinke od onoga što je trebao postići. Temeljni je problem bio u načinu na koji su republike sada trebale odlučivati. Budući da je, prema Lenjinovim uputama, nacionalna jednakost mogla biti zasnovana isključivo na klasnom principu (Dimitrijević, 2001: 62), Partija je uvela formulu koja je bila sinteza tih dvaju načela.

Princip narodne suverenosti značio je da se odlučivanje faktički prenosi u ruke republika, a načelo socijalističke samoupravne demokracije i dalje je uključivalo nužnost jedinstva i nelegitimnost razlika ili sukoba. U praksi je sve to značilo da se sve odluke moraju donositi konsenzusom republičkih i pokrajinskih elita.⁷ Bez demokratskih procedura i bez mehanizama rješavanja sukoba proces odlučivanja završavao je blokadama, otvorenim sukobima i nemogućnostima rješavanja problema. U konačnici su sukobi oko konkretnih politika počeli poprimati karakter nacionalnih neprijateljstava (Basta-Posavec, 1995: 135).

Način na koji se socijalistička Jugoslavija pokušavala nositi s nadnacionalnom integracijom propao je u oba pokušaja. U prvom Ustavu klasni identitet nametao se kao sredstvo nadnacionalne integracije, a imao je cilj učiniti na-

tičko inzistiranje na primatu klasnog principa dovelo nacionalne identitete u podređen položaj, te su oni potiskivani kao identiteti nižeg ranga. Sukladno tome nacionalna je identifikacija nerijetko smatrana prijetnjom integrativnom klasnom identitetu.

⁷ Ustavom iz 1974. godine pokrajine Kosovo i Vojvodina dobile su pravo na ravnopravno sudjelovanje u procesu odlučivanja kao i republike Federacije.

cionalne identitete sekundarnima. Nacionalne tenzije trebale su biti riješene idiličnom formulom *bratstva i jedinstva* i postavljanjem cijelog niza nacionalnih pitanja u rang tabua. Takva politika, naravno, nije uspjela. Drugim se Ustavom to pokušalo ispraviti, no način na koji je decentralizacija izvedena dovela je do istih posljedica. Takvim je rješenjem proces odlučivanja postao nemoguć, a nacionalne tenzije bile su dovedene do vrhunca.

U Srbiji je Partija već tijekom osamdesetih godina počela u svoje redove uvoditi pripadnike nacionalističke struje. Usponom Slobodana Miloševića, koji je za svoj program uspio iskoristiti postojeća nezadovoljstva i sukobe među republikama, u drugoj polovici osamdesetih godina nacionalizam srpske Partije dobio je i službeni karakter. Na otvorene nacionalističke i unitarističke pretenzije u Srbiji ostale su republike odgovorile zahtjevom za neovisnom državom. Ustavi tih republika, i kasnije država sljednica, u svojim su preambulama uveli specifične formulacije državne zajednice s ciljem zaštite prava na nacionalno samoodređenje i vlastitu državu. Pitanje koje se postavlja jest: jesu li te ustavne formulacije donijele i novi isključivi koncept suvereniteta? Brojni autori tvrde da je proces izgradnje građanske države u tom pogledu zakazao. Na temelju etnonacionalno utemeljenih definicija identiteta i njihova navodnog favoriziranja jedne skupine u državi, većinske nacionalne skupine, navodi se i teza o kontinuitetu ustavnog identiteta u socijalističkoj Jugoslaviji i državama sljednicama (Dimitrijević, 2003; Golubović, 1995). Da bismo mogli propitati takve tvrdnje, treba analizirati ustavne definicije identiteta u državama sljednicama.

3. Definicije identiteta u ustavima država sljednica

3.1. Građanska ili etnonacionalna država?

U ustavima država sljednica identitet se, s jedne strane, temelji na koncepciji naroda kao zajednice svih građana jedne države. Svi ustavi država sljednica navode da suverenitet pripada zajednici slobodnih i jednakih građana. Prema toj definiciji njihov je ustavni identitet usporediv s navedenim ustavnim identitetom u Francuskoj. Međutim usporedo s tom definicijom navedeni ustavi sadrže i definiciju zajednice utemeljenu na etnonacionalnom načelu⁸, te je na osnovi toga ustavni identitet sličiji onom u Njemačkoj nego u Francuskoj. Pogledajmo kako je to drugo shvaćanje naroda definirano u ustavima:

Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (zajedno s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine... (Ustav Bosne i Hercegovine, 1995).

Polazeći od... neotuđivosti i nedjeljivosti, neprenosivosti i nepotrošivosti prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskog naroda... Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina i drugih,

⁸ Iznimka je od ovog pravila novi Ustav Crne Gore, koji naglašava da crnogorski narod čine "slobodni i ravnopravni građani pripadnici naroda i nacionalnih manjina koji žive u Crnoj Gori..." (Ustav Crne Gore, 2007).

koji su njezini državljani... (Ustav Republike Hrvatske, 1990).

Polazeći od povijesnog, kulturnog i državnog nasljeđa makedonskog naroda, te od njegove vjekovne borbe za nacionalnu i socijalnu slobodu i za stvaranje vlastite države... Makedonija se konstituira kao nacionalna država makedonskog naroda, u kojoj se osigurava puna građanska ravnopravnost i trajni suživot s makedonskim narodom... Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i drugim nacionalnostima koje žive u Republici Makedoniji (Ustav Republike Makedonije, 1991).

Polazeći od državne tradicije srpskog naroda i ravnopravnosti svih građana i etničkih zajednica... građani Srbije donose Ustav Republike Srbije... Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive... (Ustav Republike Srbije, 2006).

Potvrđujući da smo mi, Slovenci, stvorili vlastiti nacionalni identitet i ostvarili svoju državu osnovanu na zaštiti ljudskih prava i sloboda, na fundamentalnom i neotuđivom pravu slovenskog naroda na samoodređenje, te kao rezultat povijesne i vjekovne borbe slovenskog naroda za slobodu... Skupština Republike Slovenije usvaja Ustav Republike Slovenije (Ustav Republike Slovenije, 1991).

Tumačenja tih definicija vrlo su različita. S jedne se strane navodi kako potonje formulacije ni po čemu ne proturječe definicijama naroda kao zajednice građana. Prema drugim tumačenjima, takve definicije unose elemente etničke koncepcije koja je nespojiva s građanskim konceptom. Prema prvom tipu argumentacije, ustavni tekstovi izra-

žavaju potrebu i pravo ovih nacija na nacionalno samoodređenje, odnosno pravo nacija na organizaciju vlastite države, no ne narušavaju koncept građanske države. Tako se prilikom izrade nacrtu srpskog Ustava navodi kako je definicija naroda uspjela zaštititi načelo državotvorne tradicije i načelo građanskog ustavnog identiteta, pa se narod u tom smislu koncipira kao zajednica građana.⁹

Osim toga, budući da se takve definicije najčešće nalaze u preambulama ustava, navodi se da one imaju samo simboličku funkciju, te kao takve ne utječu na status građana jedne države. Status građana, objašnjava se, propisan je u normativnom dijelu ustava. Ta argumentacija prisutna je, primjerice, u Izvješću radne skupine Predsjednika Republike za izradu stručne podloge mogućeg prijedloga za promjenu Ustava Republike Hrvatske iz 2003. godine. U njoj se ističe da "definicija hrvatske države kao države hrvatskog naroda nije problematična jer se na temelju toga hrvatskom narodu kao etničkoj grupi ne osiguravaju nikakve prednosti, osim onih simboličkog značenja. To se odnosi na normiranje naziva države, njezina grba, zastave i himne u skladu s tradicijom hrvatskog naroda, što je karakteristično i za većinu europskih država".

Konačno, u prilog takvim formulacijama idu tvrdnje o njihovu tretiranju nacionalnih manjina. Kako autori gore navedenog izvješća objašnjavaju, te definicije ne ugrožavaju status nacionalnih manjina, već upravo suprot-

no. Prema njima, problem treba riješiti ispravnim tumačenjem, a ne promjenama formulacije.

Proslov nema normativan značaj, niti daje bilo kakva posebna prava pripadnicima hrvatskog naroda. Upravo suprotno, već sam Proslov, kao i Ustav u cjelini, izrijeком jamči jednaka prava pripadnicima nabrajenih (autohtonih), ali uz njih i drugih manjina koji su njezini državljani.

Suprotno toj interpretaciji, postoje i tumačenja koja smatraju da su te definicije proturječne s koncepcijom građanske države. Kako objašnjavaju autori, u jednoj građanskoj državi etnonacionalna osnova ustavnog identiteta ne može postojati. U građanskoj državi nacionalnost ne bi trebala biti važna pri dodjeljivanju statusa u ustavnom tekstu. Drugim riječima, dijeljenje građana u skupine definirane etnicitetom znači da je građanska država kompromitirana.

Ovdje se suočavamo s dva osnovna problema vezana uz odnos građanske države prema pripadnicima nacionalnih manjina koji su njezini građani. Prvo pitanje može se izraziti dvojbom o mogućnosti postojanja građanske države uz priznavanje posebnosti nacionalnih skupina. Drugi problem povezan je sa statusom koji država osigurava pripadnicima manjinskih ili većinskih skupina, odnosno pitanje njihove načelne jednakosti.

Krenimo od prvog problema. Budući da institucije građanske države građanina (idealno) promatraju isključivo kao apstraktni subjekt, lišen svakog osobnog obilježja, pa tako i podrijetla, priznanje posebnog statusa manjina strano je koncepciji građanske države. Tako, primjerice, francuski kon-

⁹ Intervju potpredsjednika Ustavne komisije Republike Srbije Stevana Lilića za Dnevnik Online (<http://www.dnevnik.co.yu/arhiva/04-10-2003/Strane/spec.htm>; 20. 9. 2007).

cept građanstva otvara nacionalnu zajednicu svim građanima, ali ne poznaje poseban status nacionalnih manjina. Kulturna integracija u tom se slučaju postiže kulturnom asimilacijom, što znači da svaki građanin bilo kojeg podrijetla postaje dio francuske nacije, ali se zauzvrat odriče prava na regulaciju ili čak manifestaciju vlastite nacionalne i kulturne posebnosti. Drugi ustavi, u blažoj varijanti, pokušavaju taj problem riješiti tako da ne dijele narod po nacionalnim linijama, ali priznaju, primjerice, status jezičnih manjina. U toj se skupini ističu finski, švedski i švicarski ustav (Tatalović, 2000).

I doista, građanski koncept zajednice, kojemu je osnova načelo univerzalizma i neutralne države, nerijetko doživljava poteškoće kada se suoči s problemom partikularnih identiteta. Ipak, u novije vrijeme javljaju se tumačenja koja pokušavaju premostiti tenzije koegzistencije općeg i posebnog. Tako, primjerice, Taylor zagovara prilično radikalno otklon od liberalnog univerzalizma, a rješenje pronalazi u modelu dvojbena sa stajališta građanske države – u odbacivanju individualističkih univerzalnih vrijednosti, odnosno u njihovu zamjenjivanju grupnim identitetima (Taylor, 1994). Habermas nalazi odgovor u konceptu bližem osnovnoj ideji građanske države. On u svojem modelu *ustavnog patriotizma* zagovara integraciju građana na temelju univerzalnih vrijednosti, s mogućnošću javnog pregovaranja o očuvanju i zaštiti posebnih vrijednosti pojedinih manjina (Habermas, 1994). Konačno, autori poput Willa Kymlicke navode da univerzalistički i posebni identiteti uopće ne moraju biti međusobno isključivi. Prema njemu, smanjivanje nejednakosti manjina u odnosu

na većinu upravo je odraz i dokaz formalne i praktične jednakosti građana i vrednovanja njihove individualnosti i autonomije, koja se tako izražava i kao pravo na nacionalnu posebnost (Kymlicka, 1996).

Ta su rješenja, dakako, odgovor na nedostatke koje u svojem čistom obliku nosi građanska država poput Francuske. Činjenica je da se u današnje vrijeme većina građanskih država mora suočiti s rješavanjem potreba svih onih posebnih identiteta koji traže svoj izraz i priznanje. Ono što je važno za ovu raspravu jest pitanje mogu li se ustavi i ustavni identiteti država sljednica socijalističke Jugoslavije promatrati kroz tu prizmu, odnosno jesu li oni pokušaj rješavanja tih pitanja. Argument koji se obično uzima u prilog takvim ustavnim rješenjima jest to da su ona kao takva upravo odraz intencije ustavotvorca da prevlada nedostatke koje nosi građanska država negacijom nacionalnog identiteta. Da bismo ispitili uvjerljivost tog argumenta, treba razmotriti način na koji su nacionalni identiteti uneseni u ustave.

3.2. Primordijalni identitet kao temelj ustavnog identiteta

Ustavi država sljednica doista definiraju svoje države kao zajednice jednakih građana, a pritom u većoj ili manjoj mjeri priznaju i poseban položaj nacionalnih manjina te njihov status reguliraju u ustavnom dokumentu.¹⁰ No ako pažljivo analiziramo koncept

¹⁰ Ovdje je važno napraviti razliku između pojedinih ustava sljednica socijalističke Jugoslavije, jer se tretman nacionalnih manjina razlikuje od države do države. Kao problematičan primjer priznanja statusa nacionalnih manjina uzima se slovenski, gdje status

zajednice koji propisuju ti ustavi, vidjet ćemo da su temeljna načela i tog koncepta dovedena u pitanje. Naime osnova ideje građanske države s regulacijom posebnih nacionalnih identiteta pretpostavlja izgradnju zajednice jednakopravnih građana, koja za svoje temelje traži i propisuje one vrijednosti koje mogu biti zajedničke svim građanima, dakle vrijednosti koje stoje iznad posebnih identiteta. Tako se svaki od zagovornika tih konceptata u najmanju ruku slaže s činjenicom da postoji granica osjetljivosti prema posebnim identitetima, a definira se nepovredivošću primata građanskog identiteta nad grupnim identitetima.¹¹ Koliko god pojedini koncept bio fleksibilan prema zahtjevima nacionalnih skupina, u trenutku u kojem status građanina postaje podređen statusu skupine, građanska država prestaje.

Pojavljuje li se (etno)nacionalno utemeljeni koncept naroda u glavnom dijelu ustava ili u preambuli, od manjeg je značaja. Kao što ukazuju brojni analitičari, vrijednost preambule veća je od simboličke. Tekstovi preambula svojevrsna su samointerpretacija neke zajednice (Mahlmann, 2005: 308), odnosno složen skup značenja koja uokviruju ustav (Zubrzicky, 2001: 633). Njihova osnovna vrijednost nije pravne naravi,

nacionalne manjine imaju samo Talijani i Mađari, iako u Sloveniji neke nacionalne manjine, primjerice bošnjačka, hrvatska i srpska, imaju veći udio u stanovništvu od mađarske i talijanske.

¹¹ Time Taylorov koncept dolazi u najveće probleme. Sam Taylor priznaje da nacionalni identiteti ne mogu imati prednost pred građanskim identitetom, pa je pitanje može li on uopće pomiriti svoje suprotstavljene zahtjeve.

već one pokazuju skup temeljnih načela koja čine okosnicu zajednice. Preambula je stoga vrijednosni okvir pravnog dokumenta (*ibid.*). Vrijednosti koje se ugrađuju u preambulu upravo su one vrijednosti za koje je poželjno da ih članovi zajednice dijele i da se na temelju njih društvo integrira.

Dakle ono što možemo reći jest da ustav, kada uređuje zajednicu i status građana, ne rješava samo pitanja njihova formalno-pravnog statusa ili prava i obveza. Ustav nije dokument koji propisuje samo pravne sadržaje, već teži ugraditi u zajednicu i vrijednosnu komponentu, odnosno zasnovati zajednicu na nekim temeljnim vrijednostima (Vorländer, 2001: 59). I kad govorimo o simboličkoj funkciji preambule, pogrešno je misliti da ona nema važnu vrijednost za zajednicu. Taj je simbolički i svečani dio ustava ono što daje okvir pravnom dokumentu i što ga smješta u određeni kontekst. Upravo se zato može reći da se status građana ne čita samo iz njihovih formalnih prava i obveza, već i iz vrijednosne komponente statusa.

Koje temeljne vrijednosti nalazimo u ustavima država sljednica? Osnovno proturječje ustavnog identiteta država sljednica proizlazi iz činjenice da suverenitet pripada zajednici građana, dok takva zajednica zapravo ne postoji. U ustavima zajednica je jasno definirana u nacionalnim svojstvima, a čine je pripadnici većinskih i manjinskih nacija, uz ostale građane, pri čemu je status građanina načelno podređen idealu zajednice nacija (Dimitrijević, 2002: 264).

Nadalje, definicije zajednica iz ustava nedvosmisleno postavljaju državu kao zajednicu većinske nacije i manjinskih nacija. Budući da zajednica nije koncipirana kao cjelina građana, nego

kao skup većinske i manjinskih nacija, proizlazi da je država zapravo ponajprije država većinske nacije, pa tek onda zajednica manjinskih nacija. Dijeljenje građana na *nas* i *njih*, izraženo razlikovanjem većinske i ostalih nacija, ne može se nikako interpretirati osjetljivošću građanske države prema posebnosti nacionalnih skupina. Naposljetku, ono implicitno može podrazumijevati da jedna skupina u državi nosi i najveću vrijednost za taj politički poredak. Iz toga bi, nadalje, slijedila i manja načelna vrijednost onih koji ne pripadaju toj naciji, shvaćenoj kao jedinstvo kulture i tradicije (*ibid.*).

Ako nastavimo analizu povijesnih osnova koje donose preambule,¹² doći ćemo do zaključka da je povijest naroda kao temeljna vrijednost države mišljena kao povijest isključivo većinske nacije, koja dakle isključuje one pripadnike naroda koji se razlikuju po nacionalnom podrijetlu. Kao posljedica ostvarivanja prava većinske nacije na državu ključem stvaranja te države postaje podjela po nacionalnim linijama u obliku doprinosa toj državnoj zajednici. Integracija na načelu etničkog pripadanja nosi sa sobom podjele na one

koji su stvorili tu zajednicu i koji, prema tome, u njoj sada mogu uživati, te na one koji to nisu činili. A to su, prema definicijama, pripadnici drugih naroda u državi.

Sasvim je sigurno da su ustavi, pa tako i preambule, plod povijesnog trenutka i specifičnih okolnosti, te je u tom smislu jasna i potreba ustavotvoraca da u prvom redu naznači one vrijednosti koje su nužne za osnivanje samostalnih država. Međutim posljedica je takvih konstrukcija da ustavni identiteti tih država postaju isključivi. Povijesne osnove preambula više su od puke simbolike; one postavljaju temelje za integraciju članova zajednice. Te su vrijednosti upravo integrativno načelo na temelju kojeg se postiže homogenizacija čitave zajednice, pa se tako vrijednost zajednice izjednačava s vrijednošću jedne nacije (*ibid.*). Konačno, nameće se zaključak da se građanska država navodi u ustavu, ali da se njezine vrijednosti ne ugrađuju u temelje zajednice. Umjesto toga osnovne vrijednosti leže u određenom shvaćanju tradicije i kulture, odnosno u zajedništvu koje dijele isključivo pripadnici jedne nacije, čime se sama građanska država naposljetku eliminira.

U dosadašnjem tekstu pravljeno je oštro teorijsko razlikovanje između građanskog i etnonacionalnog ustavnog koncepta radi propitivanja temeljnih vrijednosti koje izražava ustavni tekst i kojem modelu prema tome na razini teorije on pripada. Međutim, kao što ćemo vidjeti dalje u tekstu, postojeći se ustavi ne uklapaju u takve oštre podjele, a praksa još manje. Umjesto toga možemo govoriti o prevladavanju građanskih ili etnonacionalnih elemenata u ustavnom identitetu države.

¹² Srbija je u novoj verziji Ustava napustila praksu pozivanja na stoljetnu tradiciju, ali se država i dalje definira u etnonacionalnim terminima. U vrijeme donošenja Ustava raspravljalo se o definiranju Srbije kao građanske ili nacionalne države i definiciji državnosti u preambuli. Kompromis je pronađen u obliku sinteze tih dviju definicija, s opravdanjem da se narod koncipira kao zajednica građana. Međutim da se narod stvarno definira kao zajednica građana, tada ne bi bilo potrebno razlikovati srpski narod i ostale građane. Iz takve definicije jasno je da govorimo o dva politička subjekta.

3.3. Odnos ustava prema kolektivnom identitetu

Usporedimo li subjekte ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica, vidjet ćemo da postoje neke zajedničke komponente. Jasno je da se taj prisilni i bez društvene osnove iskonstruirani klasni identitet (sa svim pridodanim ideološkim sadržajima) ne može izjednačavati s ustavnim identitetom kojim je temelj nacionalni identitet. Međutim usporedba stoji utoliko ukoliko ih usporedimo na temelju položaja koji daju identitetu skupine. Oba ustavna identiteta dijele pripadnike naroda na skupine definirane vanjskim obilježjima. Pojam građanina u socijalističkom je ustavu samo paravan za nedemokratski identitet, dok je u ustavima država sljednica građanski status degradiran idejom primata nacije. Integracija na tipu tradicije koju nude ustavi Jugoslavije i ustavi država sljednica postavlja preduvjete za djelomičnu integraciju, odnosno integraciju samo one skupine koja dijeli temeljne vrijednosti zacrtane ustavom. Iz tog razloga ne može se reći da je status građanina zasnovan na položaju pojedinca u sustavu, već se status pojedinca, skupina i zajednice izvodi iz pozicije jedne skupine u državi. Konačno, na temelju toga možemo zaključiti da u državama sljednicama ne možemo govoriti o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta ili građanske države.

Međutim treba se kloniti tumačenja koja etnicitet kao komponentu nacionalnog identiteta pripisuju prostoru "divljeg Balkana" (Meszaros, 2005: 36), čime se pravi i razlika između građanskog i civiliziranog Zapada, ili čak Srednje Europe (*ibid.*: 34), i *barbarskog* Istoka. Kao prvo, fenomen ustavnog identiteta s prevladavajućom etničkom

osnovom nije ograničen na slučaj postjugoslavenskih zemalja ili općenitije na Balkan, već se pojavljuje i u zemljama kao što su, primjerice, Poljska (Zubrzičky, 2001) ili već spomenuta Njemačka. Shvaćanje nacionalnog identiteta kao primarno utemeljenog u etnokulturalnim svojstvima karakteristično je za zemlje u ovom dijelu Europe, a uvjetovano je povijesnim kontekstom izgradnje nacionalne države.¹³ Kako objašnjava Nikša Stančić, za razliku od zapadnih građanskih država poput Francuske, Velike Britanije ili SAD-a, gdje se moderna država stvara usporedo s izgradnjom politički shvaćene nacije koja afirmira suverenitet građana nasuprot kraljevu božanskom izvoru moći, u srednjoj i dijelu istočne Europe rađanje nacionalne svijesti prethodi stvaranju moderne države. Tu se nacionalna zajednica ne konstituira ponajprije kao političko jedinstvo suverenih građana povezanih zajedničkim institucijama države, nego se suverenitet građana shvaća kao mogućnost tek nakon uspostave suvereniteta nacije unutar suverene države. Tako se u Francuskoj ili SAD-u kao osnovni subjekt nacionalnog suvereniteta pojavljuje građanin sa svojim pravima i slobodama protiv neograničene državne vlasti, dok se, primjerice, u Njemačkoj, Hrvatskoj ili Srbiji sloboda shvaća primarno kao sloboda kolektivnog subjekta, nacije, koja teži ujedinjenju unutar zajedničke suverene države (Stančić, 2002).

¹³ Iako pojam ustavnog identiteta nije istoznačan nacionalnom identitetu, on je uvelike povezan s njime jer koncepcije nacionalnog identiteta više ili manje oblikuju i model ustavnog identiteta.

Uz pitanje kontinuiteta ustavnog identiteta socijalističke Jugoslavije i država sljednica veže se i pitanje koliko je ustavni identitet socijalističke Jugoslavije pridonio usvajanju takva tipa identiteta u državama sljednicima. Na osnovi gore navedene povijesne analize stvaranja nacionalnog identiteta u državama sljednicama, jasno je da se temelji ustavnog identiteta postjugoslavenskih država ne mogu tražiti isključivo u politici identiteta iz doba Jugoslavije. Međutim može se zaključiti i da je način na koji su identiteti tretirani u SFRJ bio važna pretpostavka ustavnih formulacija usvojenih nakon raspada. S jedne strane, pokušaj potiskivanja nacionalnih identiteta u prvom ustavnom razdoblju samo je pojačao naglasak na primarnosti nacionalnih identiteta. S druge strane, način na koji je suverenitet nacija nakon 1974. doveden u vezu s integrativnim samoupravljačkim radničkim identitetom povećao je ionako ojačane međunacionalne tenzije. Ustavne definicije identiteta država sljednica mogu se dakle jednim dijelom tumačiti i kao formulacije koje teže zaštititi nacionalnog identiteta od bilo kojeg subjekta (jedne države ili veće integracije) koji bi mogao ugroziti nacionalnu integraciju. Jasno, posljedica je takvih formulacija integracija koja isključuje pripadnike drugih nacionalnih skupina.

Drugo, pogrešno je misliti da su države označene kao građanske lišene etničke komponente. Francuska, koja se uzima kao paradigmatički primjer građanske države, ne gradi svoj nacionalni identitet samo kao političku zajednicu, već članove političke zajednice povezuje i etničkim svojstvima u vidu francuskog jezika i kulture (Stančić, 2002: 24). Tu etnička zajednica ne

određuje granice političke zajednice niti čini njezinu bit, ali se politička zajednica ipak oslanja na etnička svojstva kao pomoćno sredstvo stvaranja nacionalnog jedinstva (Rosenfeld, 2004: 10). Time ujedno dolazimo i do pitanja tumačenja klasifikacije država i ustava kao građanskih i etnonacionalnih. Ako se to razlikovanje uzima doslovno, tada ono gubi smisao. U stvarnosti gotovo da nema države koja je načelno potpuno etnički neutralna¹⁴, kao što se ni etnokulturni nacionalni identitet ne gradi u potpunosti bez elemenata građanske države. Ta je tipologija korisna samo ako se shvati idealtipski te ako se ustavi promatraju preko njihova približavanja jednom ili drugom polu (Zubrzycki, 2001). Tada možemo reći da u francuskom tipu ustavnog identiteta dominira građanska komponenta, ili da je, primjerice, američki Ustav među onim ustavima koji se najviše približavaju građanskom polu (Sekulić, 2003: 145).

Na taj način postaje jasnija i razlika između ustava država sljednica socijalističke Jugoslavije i, primjerice, francuskog Ustava. Dok ustavi država sljednica grade nacionalnu zajednicu ponajprije na osnovi etnokulturnih veza, dajući joj potom i funkcije političke nacije, francuski se Ustav etnokulturnom komponentom služi kao potpunijem primarno politički shvaćenom naciji. Pritom i jedan i drugi ustav stavljaju granice članstvu u političkom tijelu. Razlika je u tome što je uvjet članstva u državama sljednicama primarno

¹⁴ Liah N. Greenfeld tumači kako se kao izuzetak od ovog pravila mogu navesti samo države koje nisu imale etničko stanovništvo, kao što je slučaj u SAD-u (Greenfeld, 2001: 13).

određen fiksnim svojstvima kao što je podrijetlo, dok francuski model ustava zatvara zajednicu onima koji ne prihvaćaju dominantnu kulturu (*ibid.*).

Nijedan od modela nije uputno promatrati bez kritičkog odmaka. Francuski model (gledano kroz ustavni dizajn) omogućuje uključivanje svih francuskih građana u političku zajednicu, ali pritom ih lišava one autonomije koja je povezana s njihovom identifikacijom s vlastitom etničkom skupinom. Američki je model ustava drukčiji utoliko što od građana ne zahtijeva identifikaciju s većinskom etničkom skupinom (američki je Ustav morao integrirati pripadnike različitih etničkih skupina), ali čak se i u tome multikulturalnom tipu zajednice primjenjuje asimilacija u američku kulturu i engleski jezik (Stančić, 2002: 24).

Na praktičnoj razini ti modeli doprijevaju u još veće poteškoće. Prilikom stvaranja države i dominantne kulture Francuska je uspješno integrirala, odnosno asimilirala, većinu (tada još nacionalno neosvijestjenih) etničkih skupina. Međutim u današnje vrijeme integracija imigranata nije toliko uspješna. Sama država ne vodi politici ravnopravnosti prema svim pripadnicima manjina, a u javnosti jačaju desničarske opcije i netrpeljivost prema manjinskim skupinama. Zahtjevi manjinskih pripadnika za zaštitom njihove kulture ne nailaze na odgovore, dapače, samo pojačavaju sukobe. U SAD-u, usprkos proklamiranim vrijednostima, institucije društva jasno preferiraju pripadnike bijele rase ili čak bijele rase anglosaksonskog podrijetla, a engleski jezik jedini je jezik koji se upotrebljava u javnoj upravi. Međutim treba naglasiti da, iako nijedan od modela ne uspijeva postići sklad između

proklamiranih građanskih i multikulturalnih vrijednosti i društvene i političke stvarnosti, studije ipak pokazuju da je u onim državama u kojima su te vrijednosti prisutne u većoj mjeri veći i stupanj integracije i tolerancije (v. Weldon, 2003).

Upravo se stoga traže rješenja koja bi omogućila usvajanje ustavnog identiteta koji će na najbolji mogući način obuhvatiti oba željena ishoda, dakle integraciju te očuvanje posebnosti manjinskih kultura. Multikulturalisti rješenje vide u poimanju raznolikosti kao bogatstva jedne zajednice, te bi jamčenje posebnih prava pripadnicima manjina bilo odraz zaštite autonomije svakoga građanina i služilo bi kao korektiv u odnosu na prava većine (Offe, 1999: 33). No da bi se prava i odnosi manjinskih i većinskih pripadnika uredili na obostrano zadovoljstvo, ključno je postizanje ravnoteže i konsenzusa između zahtjeva većine i manjine. Problem leži u činjenici da ne postoji odgovor na koji bi način država to mogla postići. Umjesto unaprijed fiksnih prava pripadnika nacionalnih manjina Habermas predlaže praksu javne rasprave o pravednim rješenjima za sve građane, smatrajući da u složenim društvima građanski status ne smije biti vezan uz konsenzus o vrijednostima svojstvenima određenoj kulturi. On, smatra Habermas, mora biti zasnovan na konsenzusu o procedurama legitimnog donošenja političkih odluka i legitimnog obnašanja vlasti (Habermas, 1994: 135). Za razliku od vrijednosti zasnovanih na pripadnosti kulturi vrijednosti tog poretka bile bi uključujuće za sve građane.

U predloženim rješenjima od ustava se ne očekuje samo da uredi formalne odnose i status građana. Kada se

govori o jednakom tretmanu građana, podrazumijeva se i vrijednosna komponenta koju treba ugraditi u društva da bi bila moguća integracija svih pripadnika društva uz jamčenje posebnih prava manjinama. Tim više se kontekst nastanka ustava pokazuje važnim za način na koji će odnos države prema građanima biti uređen, jer usvajanje takvih vrijednosti može značiti i promjene u poimanju nacionalne zajednice, odnosno redefiniranje osnovice nacionalnog zajedništva.

Time dolazimo do problematike odnosa ustava i kulture. Ukoliko je ustav, kako tvrde neki autori, samo produkt tradicije, tada su i rasprave o mogućim modelima suvišne. Kako trebamo shvatiti ulogu ustava u stvaranju određene zajednice? Stvara li ustav kulturu jedne zajednice ili kultura uvjetuje ustav? Edmund Burke tvrdi da je svaki ustav produkt okolnosti, prilika i navika ljudi koji su živjeli zajedno dugi niz godina (Jacobsohn, 2006: 372), pa on može izraziti određenu tradiciju i kulturu, ali se ne može nadati da će stvoriti novu stvarnost na nekom prostoru. Pritom je, nastavlja Thomas Reid (*ibid.*), upravo povijesno sjećanje ono što tvori srž svakog djelujućeg ustava, a ne namjere i vrijednosti njegova tvorca. Habermas i Rosenfeld zagovaraju pak srednju liniju, prema kojoj je ustav i tvorac i proizvod povijesti. Vrijednosti usvojene u ustavima ne dolaze samo iz specifičnih kultura određenih zajednica, a često i nemaju korijen u njihovim tradicijama. U mnogim slučajevima te su vrijednosti umjetno uvedene u ustave, te ih građani s vremenom postupno prihvaćaju kao vlastite vrijednosti (Habermas, 1994). Ustavi nastali na temelju Američke i Francuske revolucije, dogovorne tranzicije ili vanjske prisile (Nje-

mačka i Japan) pokazuju da ustav, osim što je stvoren, ima i snagu stvaranja društvenih normi koje prihvaćanjem građana zadobivaju trajnu vrijednost (Rosenfeld, 2005).

Ti primjeri doista pokazuju da je utjecaj institucija i kulture obostran. Međutim jasno je i to da neće svaki porijekal usvojiti bilo koje vrijednosti niti će ih usvojiti na isti način.¹⁵ Ustavu ne treba oduzeti ulogu u formiranju vrijednosti poretka, ali on će vrlo teško djelovati protiv ukorijenjenih vrijednosti. Pritom ne mislim da građani određene kulture nisu u stanju prihvatiti, primjerice, vrijednosti multikulturalizma, ali pitanje je na koji će se način one posredovati građanima, dakle na koji će način te vrijednosti biti ugrađene u njihov identitet, a da taj identitet ujedno ima legitimaciju.

Utoliko se Habermasov model doista suočava s velikim poteškoćama. Pitanje je je li doista moguće, te na koji način, građanima ponuditi logiku racionalnosti koja bi bila dovoljna da oni osjećaju vezu s vlastitim poretkom, odnosno da njihova identifikacija s univerzalističkim načelima nadvlada onaj tip nacionalne identifikacije koji je nespojiv s univerzalističkim vrijednostima. Identitet ne sadrži samo racionalnu komponentu, već i onu iracionalnu, koja se odražava u emocionalnom

¹⁵ Na kraju krajeva, i sam primjer jugoslavenskog klasnog identiteta pokazuje da vrijednosti koje nemaju osnove u narodu ne mogu biti prihvaćene. Neutemeljenost tog identiteta zasigurno nije bio jedini razlog njegova odbacivanja, a možda ni najvažniji, ali je nedostatak identifikacije građana s vrijednostima koje su uvedene bez ikakve društvene osnove bez sumnje imao velik utjecaj na njegovu nelegitimnost.

odnosu prema zajednici. Tu Habermas nalazi rješenje u osjećaju vezanosti za pravedan poredak, dakle u ustavnom patriotizmu. Pod pretpostavkom da takva veza može uspjeti, dalje se postavlja problem identifikacije sa zajednicom koja se ne gradi samo poistovjećivanjem s onima koji su *nam* slični, već i osvješćivanjem razlika u odnosu na one koji su drukčiji od *nas*. Svaki režim koji želi dobiti legitimaciju mora se prikazati boljim od ikogjeg alternativnog režima (Golubović, 1999: 32). Taj se problem, primjećuje Ottoman, javlja i u Ustavu Europske Unije. Pitanje je koje to univerzalne vrijednosti ustavi mogu usvojiti, a da one ujedno služe kao integrativno sredstvo građanima države i kao čimbenik razlikovanja od drugih demokratskih poredaka (Ottoman, 2004: 37). Isti se problem javlja kod prijedloga stvaranja multikulturalne zajednice s harmonijom razlika.

S druge strane, ne treba zanemariti ni ulogu političke mobilizacije i politike identiteta koja ipak stoji iza svake vrste društveno usvojenog identiteta. Kada se govori o odnosu ustava i kulture, treba razmišljati na koji se način oni mogu dovesti u odnos skladnog međudjelovanja. Umjesto da predloži najbolje rješenje, svrha je ove studije da pokaže temeljno proturječje koje sadrže ustavi država sljednica. Rasprave o ustavnom identitetu obično se iscrpljuju u pitanjima postoji li ovdje građanska država. U ovom sam radu pokušala pokazati da se ustavi država sljednica ne mogu klasificirati kao građanski ustavi, ili, drugim riječima, da se svojom definicijom naroda kroz etničku dimenziju značajno udaljavaju od pola građanske države. Temeljno pitanje ovdje nije imaju li te države građanski ustav, već kakav ustav i zajedni-

cu žele imati, mogu li postići zadani cilj i na koji način.

Pritom ustav nije temeljna determinanta političkih i društvenih odnosa niti se problemi odnosa između skupina u državi i njihova identiteta mogu riješiti isključivo ustavnim definicijama. S jedne strane, ustav je ipak samo zrcalo stanja stvari u zajednici. Kao takav on je odraz konkretnih vrijednosti zajednice te političke i društvene volje da se problem na određeni način riješi. Ipak, s druge strane, ustav je neupitno i tvorac političke zajednice i u nju ugrađuje vrijednosti koje su u društvu poželjne. Zato je on u najmanju ruku osnovni minimum stvaranja određenih odnosa i vrijednosti. Tu funkciju ima, s jedne strane, kao pravna instanca koja građaninu i zajednici omogućuje da se na njega osloni ili poziva te, s druge strane, time što ima odgojni učinak na konkretnu zajednicu. U ustavu zajednice definiraju se ideali te zajednice, a država time svojim građanima ukazuje kakvi su stavovi i ponašanja poželjni i vrijedni, već i na razini ideala kojima se teži. Međutim ako ustavne definicije ne odražavaju vrijednosti prihvatljive kulturi jednog naroda te ako ih ne prati i promjena u javnom diskursu, politička mobilizacija identiteta i čitav niz institucionalnih rješenja, one će vrlo vjerojatno ostati prazno slovo na papiru. Stoga najprije treba propitati koje su to vrijednosti što ih zajednica želi graditi, a potom razmišljati o adekvatnom ustavnom modelu koji će težiti ispunjenju tih zahtjeva.

Zaključak

Analiza ustava socijalističke Jugoslavije i država sljednica pokazuje da se može govoriti o kontinuitetu

ustavnog identiteta ako se za predmet usporedbe uzme pitanje temeljnog subjekta ustavnog identiteta. U oba slučaja ustav daje primat jednoj skupini u državi – radničkoj klasi, odnosno naciji – te se pozicija građanina u sustavu izvodi iz njegove pripadnosti titularnoj skupini. Analiza ustavnog identiteta država sljednica također pokazuje da u tim državama ne može biti riječi o izgradnji modela građanskog ustavnog identiteta, iako se u ustavima država tako definira. Temeljna načela tih ustava karakteristična su za ustave koji se klasificiraju kao etnonacionalni, gdje dakle pripadnost nacionalnoj skupini određuje politički subjektivitet. Učinak takve koncepcije ustavnog identiteta jest stvaranje zajednice čije su temeljne vrijednosti isključujuće za one članove društva koji ne pripadaju toj skupini.

Međutim treba napomenuti da i države koje se klasificiraju kao građanske sadrže elemente etnonacionalne koncepcije identiteta, iako oni ovdje ne čine same temelje ustava i zajednice. Tako se, primjerice, u građanskim državama poput Francuske i SAD-a svim pripadnicima društva također nameće dominantna kultura i dominantni jezik, odnosno integracija članova zajednice temelji se na asimilaciji. Osim toga, u stvarnosti i u tim državama nerijetko postoji nesklad između proklamiranih građanskih vrijednosti i prakse. Ipak, može se reći da u sustavima u kojima su temeljne vrijednosti građane na osnovi inkluzivnijih koncepata postoji i veći stupanj integracije i građanske tolerancije.

Iz tog se razloga postavlja pitanje je li moguće u društva ugraditi načela

koja bi omogućila veći stupanj integracije i ravnopravnost svih pripadnika zajednice, ali uza zaštitu posebnih kultura. Predložena rješenja, poput multikulturalističkog modela harmonije razlika ili Habermasova ustavnog patriotizma, podvrgnuta su brojnim kritikama. Vrlo je teško odrediti koje vrijednosti treba ugraditi u zajednicu, na koji ih način integrirati s postojećim društvenim vrijednostima i kako ih posredovati građanima tako da one postanu djelatna načela zajednice. Time naposljetku dolazimo do pitanja odnosa ustava i kulture. Ustav se može promatrati kao produkt i kao izvor određene kulture, ali njegova je uloga u izgradnji kulture ograničena. Vrijednosti koje se žele ugraditi moraju biti koncipirane tako da ne proturječe temeljnim načelima zajednice te da ujedno budu i dovoljno privlačne njezinim članovima.

Vjerujem da ovdje treba zauzeti suzdržan stav, bez prevelikog optimizma ili pesimizma. Stvaranje identiteta pitanje je kulture, ali je uvijek i predmet aktivnog angažmana, odnosno političke mobilizacije identiteta. Ukoliko postoji politička i društvena volja za usvajanjem određenih vrijednosti, tada i ta načela treba na konzistentan način ugraditi u ustav i institucije, kao i u svakodnevni politički diskurs. Rješenja koja postoje u ustavima država sljednica proturječna su i ne stvaraju preduvjete za izgradnju zajednice kakva se proklamira. Umjesto definiranja država kao građanskih, a ugradnje načela koja je degradiraju, treba se zapitati kakva je zajednica poželjna te kojim bi se rješenjima ona mogla postići.

LITERATURA

- Arato, A. (2000) *Civil Society, Constitution and Legitimacy*. Maryland: Rowman and Littlefield Publishers.
- Bačić, A. (1990) *Principi podjele vlasti u Jugoslaviji*. Split: Književni krug.
- Basta, R. L. (1998) Uloga ustava u zemljama centralne i istočne Europe, u: Samardžić, S. i suradnici, ur., *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije.
- Basta-Posavec, R. L. (1995) Federalizam bez demokratije, politička prava bez građanina – poruke raspada Jugoslavije za Evropu, u: Nakarada, R., ur., *Evropa i raspad Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije, 131-139.
- Burg, S. (1983) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dimitrijević, N. (2001) *Slučaj Jugoslavija: Socijalizam, nacionalizam, posledice*. Beograd: Samizdat B92.
- Dimitrijević, N. (2002) Ethno-Nationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative? *Studies in East European Thought*, 54: 245-267.
- Dimitrijević, N. (2003) Constitutional Democracy for Yugoslavia, Between Reform and Revolution, u: Vujadinović, D. i suradnici, ur., *Between Authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia; Institutional Framework*. Vol. I. Belgrade: Cedet, 25-53.
- Đinđić, Z. (1988) *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Golubović, Z. (1995) Pojava isključivog nacionalizma nasuprot demokratskim procesima u post-komunističkoj Jugoslaviji, u: Nakarada, R., ur., *Evropa i raspad Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije, 139-149.
- Golubović, Z. (1999) *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Greenfeld, L. (2001) *Five roads to modernity*. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press.
- Habermas, J. (1994) Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State, u: Taylor, C., ur., *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. New Jersey: Princeton University Press, 107-168.
- Jacobsohn, G. J. (1996) Constitutional Identity. *The Review of Politics*, 68: 361-397.
- Kardelj, E. (1983) *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Sarajevo: NIŠRO "Oslobođenje".
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. New York: Oxford University Press.
- Mahlmann, M. (2005) Constitutional Identity and the Politics of Homogeneity. *German Law Journal*, 2, <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=558> (15. 7. 2007)
- Meszaros, S. (2005) Balkanski barbarogenij: Problem etniciteta u analizama rata na području bivše Jugoslavije. *Diskrepancija*, 4 (10): 33-43.
- Offe, K. (1999) Sadašnje povijesne tranzicije i neke osnovne opcije obliko-

- vanja društvenih institucija. *Politička misao*, 36 (4): 18-37.
- Ottoman, H. (2004) Quo vadis, Europa? *Politička misao*, 41 (4): 35-41.
- Popović, N. D. (1968) *Yugoslavia: The New Class in Crisis*. New York: Syracuse.
- Preuss, U. K. (1994) Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relations Between Constituent Power and the Constitution, u: Rosenfeld, M., ur., *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy*. Durham and London: Duke University Press.
- Preuss, U. K. (1996) The Political Meaning of Constitutionalism, u: Bellamy, R., ur., *Democracy and Sovereignty: American and European Perspectives*. Avebury: Aldershot, 12-27.
- Puhovski, Ž. (1990) *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Biblioteka časopisa Pitanja.
- Rosenfeld, M. (2005) *The Problem of Identity in Constitution-Making and Constitutional Reform*, <http://ssrn.com/abstract=870437> (30. 3. 2007)
- Rosenfeld, M. (2004) *The European Treaty-Constitution and Constitutional Identity: A Comment on Professor von Bogdandy*, <http://www.jeanmonnetprogram.org/papers/04/040501-19.rtf> (16. 9. 2007.)
- Sekulić, D. (2003) Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske. *Politička misao*, 40 (2): 140-166.
- Stančić, N. (2002) *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.
- Tatalović, S. (2000) Europski modeli ostvarivanja prava nacionalnih manjina. *Safax/Stina*, 2, www.mediaonline.ba/en/safax/broj2.pdf (20. 9. 2007)
- Taylor, C. (1994) Politics of Recognition, u: Taylor, C., ur., *Multiculturalism, Examining the Politics of Recognition*, New Jersey: Princeton University Press, 25-73.
- Vorländer, H. (2001) Ustav kao simbol i instrument. *Politička misao*, 38 (4): 53-60.
- Weldon, S. (2003) *Images of Nationhood and Tolerance of Ethnic Minorities: A Comparative Analysis of Western Europe*. CSD, <http://repositories.cdlib.org/csd/03-09/> (20. 9. 2007)
- Zubrzycki, G. (2001) "We, the Polish Nation": Ethnic and Civic Visions of Nationhood in Post-Communist Constitutional Debates. *Theory and Society*, 30 (5): 629-668.

PRAVNI AKTI

- Constitution of Yugoslavia, (1986) u: Blaustein, P. i Flanz, H. G., ur., *Constitutions of the Countries of the World*. New York: Oceania Publications.
- Izveštaj Radne skupine Predsjednika Republike Hrvatske za izradu stručne podloge mogućeg prijedloga ustavnih promjena, 2003, www.predsjednik.hr/Download/2003/09/10/radna_skupina.doc (20. 9.2007)
- Francuski ustav, 1958, http://www.elysee.fr/elysee/francais/les_institutions/les_textes_fondateurs/la_constitution_de_1958/la_constitution_de_1958.21061.html
- Njemački Temeljni zakon, 1949, <http://www.helplinelaw.com/law/germany/constitution/constitution01.php>

Ustav Bosne i Hercegovine, 1995,
[www.ustavnisud.ba/public/
down/USTAV_BOSNE_I_
HERCEGOVINE_bos.pdf](http://www.ustavnisud.ba/public/download/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf)

Ustav Crne Gore, 2007,
<http://www.sllrcg.cg.yu/>

Ustav Republike Hrvatske, 1990,
[http://www.usud.hr/
default.aspx?Show=ustav_republike_
hrvatske&m1=13&m2=21&Lang=hr](http://www.usud.hr/default.aspx?Show=ustav_republike_hrvatske&m1=13&m2=21&Lang=hr)

Ustav Republike Makedonije, 1991,
[http://www.izbori98.gov.mk/html/
ustav_na_rm.htm](http://www.izbori98.gov.mk/html/ustav_na_rm.htm)

Ustav Republike Slovenije, 1991,
[http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=
27&showdoc=1](http://www.dz-rs.si/?id=150&docid=27&showdoc=1)

Ustav Republike Srbije, 2006,
[http://www.parlament.sr.gov.yu/
content/lat/index.asp](http://www.parlament.sr.gov.yu/content/lat/index.asp)

The Constitutions of Socialist Yugoslavia and Successor Countries: Continuities Or Discontinuities In the Understanding of Constitutional Identity

SUMMARY The paper analyses the constitutions of Socialist Yugoslavia and successor countries. The author shows that it is possible to identify a continuity of constitutional identity when the issue of the basic subject of constitutional identity is taken as an object of comparison. In both cases, the constitution grants primacy to one group in the country – working class and nation, respectively – and the position of the citizen within the system is derived from his affiliation with the titular group. The analysis of constitutional identity of successor countries also shows that in these countries the point at issue cannot be the construction of a model of a civil constitutional identity, even though it is defined that way in the constitutions of these countries. The basic principles of these constitutions are peculiar to the constitutions classified as ethnonational constitutions, where the affiliation with a national group determines the political subjectivity. The effect of such understanding of constitutional identity is the creation of a community whose basic values are exclusive of those members of society who do not belong to this particular group. The author, however, shows that even those countries which are classified as civil countries contain elements of an ethnonational concept of identity, even though they do not constitute the foundations of the constitution and community themselves. For example, in civil countries such as France and the US the dominant culture and language are imposed to all members of society, i.e. the integration of members of the community is based on assimilation. In addition, the paper shows that, as often as not, a disproportion between the proclaimed civil values and actual practice exists even in these countries. Still, it would seem that a higher level of integration and civil tolerance is present in those systems where basic values are built on more inclusive concepts. On these grounds, in the last section of the paper, the author examines the relationship between the constitution and culture.

KEYWORDS constitution, constitutional identity, constitutions of Socialist Yugoslavia, Yugoslavia and successor countries, ethnonational concept of identity